

Änewiň taryhy barada kitap

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Änewiň taryhy barada kitap ÄNEWIŇ TARYHY BARADA KITAP

■ «Siwilizasiýanyň bosagasyndaky Merkezi Aziýa obasy. Änewde (Türkmenistan) geçirilen gazuw-agtaryş işleri» ady bilen ABŞ-da çykan kitap barada

Oguz han Türkmen eýýamynyň irki döwürleriniň ýadygärlikleri baradaky maglumatlar R.Pampelliniň ýolbaşçylygyndaky amerikan ekspedisiýasynyň geçiren gazuw-agtaryş işlerinden we olaryň netijeleri düýpli ylmy iş hökmünde çap edileninden soň giňden ýaýrap başlady. Bu ylmy barlaglaryň maglumatlary dünýä ylmy için Merkezi Aziýanyň eneolitik ýadygärliklerini öwrenmegiň esasy çeşmesine öwrüldi.

Töwerek-daşdaky tebihy howa şertleriniň üýtgemeginiň Merkezi Aziýanyň siwilizasiýalarynyň ösüşine eden täsiri geçen asyryň ylmy-barlagçylary tarapyndan öwrenilipdir. 1903-nji ýylda R.Pampelli daş-töweregi gurşap alýan tebigat bilen ekerançylyk medeniýetiniň gatnaşyklary baradaky nazaryýeti barlamak mümkinçiligini alýar. Ol gurakçylyk hadysasynyň kemelmeginiň netijesinde siwilizasiýa ösüpdür diýen çaklamany öňe sürýär. Merkezi Aziýanyň tozap ýatan gumluklaryndaky köp sanly harabalyklarda Rafael Pampelli şol çaklamanyň subutnamasyny tapýar. Onuň Änewde geçiren gazuw-agtaryş işleri oturymly ýerleriň – obalaryň üznüksiz üýtgäp durýan daş-töweregiň täsiýetiniň çäklerinde ösendigi baradaky çaklamany öňe sürdi. Onuň işi bu ugurdan Gordon Çayldyň we Toýnbiniň belli işlerine garanda has özboluşly häsiýete eýedir.

Köpetdagyň demirgazyk eteklerindw oturymly ekerançylyk medeniýetiniň dörändiginiň aýdyň subutnamalarynyň biri hem Änew obasynda ulanylan çig kerpijiň galyndylarynda tapylyan galla ösümlükleriniň gabyklary we gylçyklarydyr. Oguz türkmenleriniň ata-babalary bu ýerde diňe däne ekinlerini ekipdirler. Şol tapyndylar içgin öwrenilende, olaryň bugdaý

üçin häsiýetlidigi aýan edildi. Şol bugdaý bolsa indi «ak bugdaý» ady bilen bellidir.

Ak bugdaý biziň ata-babalarymyzyň eken gadymy ekinleriniň biridir, ol gadymy Türkmenistanyň gazaply toprak-howa şertleriniň täsiri bilen emele gelipdir. Saparmyrat Türkmenbaşy «Ruhnamada» bu barada:

«Taryhy maglumatlar maňa ak bugdaýyň ilkinji watanyň Türkmenistandygyny düşündirdi. Baş müň ýyl mundan ozal Änewiň düzlüginde ýetişdirilen ak bugdaýyň tohumy tapylan bolsa, biz «Türkmenistan – ak bugdaýyň Watany!» diýip arkaýyn aýdyp bileris» diýip, belläp geçýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Taryh instituty tarapyndan «R.Pampelli we Türkmenistanda arheologiya ylmynyň ösüşi» ady bilen geçirilen konferensiýa gatnaşanlara Ýüzlenmesinde Saparmyrat Türkmenbaşy şeýle belledi:

«Änewiň töwereginde tapylan gadymy bugdaý dänesi hakda ýatlanymda, men Rafael Pampelliniň ekspedisiýasynyň jemlerini göz önünde tutupdym. Hut amerikan alymy iňňän gadymy döwürde, eneolit we bürünç eýýamynda, Günorta Türkmenistanda, Köpetdagyň etek zolagynda «Änew medeniýeti» diýlip atlandyrylýan oturmly-ekerançylyk medeniýetiniň dowam edendigine şaýatlyk edýän Änew gazuw-agtaryş işleriniň netijelerini ilkinji bolup ylmy dolanyşyga girizdi».

XX asyryň 80-90-njy ýyllarynda Türkmenistanda ABŞ-nyň öz açyşlary bilen belli bolan alymlary işlediler. Olar: Miçigan uniwersitetiniň professory Robert Breýwud, Pensilwaniýa uniwersitetiniň professory Jon Olsen, Massaçusets şatyndaky Ueslin kollejinden doktor Filipp Kol, Garward uniwersitetiniň professory Karl Lamberg-Karłowskiý, Pensilwaniýa şatynyň Döwlet uniwersitetiniň arheologiya we antropologiya muzeýiniň Merkezi Azuýanyň arheologiasyny öwrenmek maksatnamasynyň direktory doktor, professor Fredrik Hibert dagylardyr. Bu alymlaryň işleriniň netijeleri dürli neşirlerde çap edildi. Täze eneolit ýadygärlikleriň açylmagy we olaryň ylmy taýdan

yzygiderli barlanylmagy XX asyryň ortalaryna degişlidir. Olaryň netijeleri köp sanly neşirlerde öz beýanyny tapdy.

Soňky 10 ýylyň dowamynda Änewiň arheologiki ýadygärliklerinde amerikaly alym Fredrik Hibert gazuw-agtaryş işlerini geçirdi. Ol 90-njy ýyllaryň başlarynda Türkmenistanda ylmy-okuw werzişkärligini geçdi we bu ýerde işlän arheologiya ekspedisiýasynyň birnäçesine gatnaşdy.

2003-nji ýylda Filadelfiýada, Pensilwaniýa uniwersitetiniň arheologiya we antropologiya muzeýiniň F.T.Hibertiň ýolbaşçylygyndaky awtorlar toparynyň Rafael Pampelliniň ýadygärligine bagyşlanan «Siwilizasiýanyň bosagasyndaky Merkezi Aziýa obasy. Änewde (Türkmenistan) gazuw-agtaryş işleri» atly kitaby çapdan çykdy.

F.Hibert R.Pampelliniň ýolbaşçylygynda geçirilen arheologiya ekspedisiýasynyň başlanmagynyň 100 ýyllygyna bagyşlanan ylmy konferensiýada eden dokladynda şeýle belledi:

«1907-nji ýylda R.Pampelliniň amerikan ekspedisiýasynyň agzasy E.Hettingtonyň Merkezi Aziýada howa ýagdaýynyň üýtgemegini ilatyň göçüp-gonmagynyň we siwilizasiýasynyň ösmeginiň çeşmesi hökmünde öwrenen pursatyndan bäri köp ýyl geçdi. Emma şondan bäri Merkezi Aziýanyň iňňän gadymy tebigatyny öwrenmek meselesi açyklygyna galýar. Iňňän gadymy gatlaklarda ýüze çykarylan ösümlik galyndylary, gynansak-da, bizi doly möçberli maglumatlar bilen üpjün edip bilmeýär. Merkezi Aziýada oba hojalygynyň ýaňy döräp ugran obalarynyň köpelip, şäherleriň peýda bolup başlan döwründe howa ýagdaýynyň oýnan roly we onuň üýtgemego jikme-jik öwrenilmegini talap edýär. Şunda bir zady bellemeli, ol-da R.Pampelli bilen W.M.Dewisiň Köpetdagyň eteklerindäki derýalaryň akar ugurlaryny üýtgedendikleri we şol ýerdäki topragyň guraklyga sezewar bolandygy baradaky çaklamalarynyň biziň Änewde geçiren barlaglarymyzyň dowamynda käbir derejede tassyk bolmagydyr. Topragy öwrenmek barada gazanylan täze üstünlikler Merkezi Aziýada ekerançylyk medeniýeti bilen howanyň üýtgemeginiň arasyndaky gatnaşyklarda oňat düşünmäge bize mümkinçilik berýär».

Şu zatlaryň ählisi F.Hibertiň ýolbaşçylygyndaky awtorlar toparynyň täze kitabynda öz beýanyny tapypdyr. Ol bu işinde soňky ýyllarda Änewde geçirilen ylmy barlaglaryň netijelerini peýdalanyndyr.

Kitap Robert Daýsonyň girişi bilen başlanýar we ol 14 bapdan, goşundylardan ybarat bolup, suratlar bilen hem oňat bezelipdir.

Kitapda barlag geçirilýän sebitiň gysgaça geografik häsiýetnamasy berilýär. Merkezi Aziýada siwilizasiýanyň gelip çykyş nazarýetine, Merkezi Aziýanyň oturymly ýerleriniň taryhyna garalýar, ol dört döwre bölünip, şolaryň her birine häsiýetnama berilýär. Olar Jeýtun (b.e.öňki 4500-4000 ý.); Namazga-1 Änew (b.e.öňki 3500-3100 ý.) döwürleridir. Şeýle hem kitapda general A.W.Komarowyň geçiren gazuw-agtaryş işlerinden başlap, Günorta Türkmenistan arheologik toplumlaýyn ekspedisiýasynyň işlerine çenli Demirgazyk Änewde geçirilen barlaglaryň taryhy beýan edilipdir. Kitap radiokarbon seneler bilen üpjün edilipdir.

Altynjy bapda Demirgazyk Änewiň küýzegärçilik hünärmenligi häsiýetlendirilýär, oňa takmyny senenama berilýär. Änew medeniýetini ilkinji barlaýjylar köp reňkli nagyş salnan gap-gaçlar Änewiň ilatynyň küýzegärçiliginiň esasy ösüş ugry bolman, başga ýurtlardan getirilen diýip hasap edillpdirler. Emma bu ýadygärlikleri ylmy taýdan barlaýjylar (B.A.Kuftin, W.M.Masson, I.N.Hlopin, W.I.Sarianidi) täze arheologik maglumatlar esasynda Änewiň köp sanly nagyşlarynyň ýerli däp-dessurlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolandygyny subut etdiler. Şol eýýamda küýzegärçilik sungaty kämilleşip, has rowaçlanyp ösüp başlaýar. Ozaly bilenem küýzegärçiligiň görnüşleri mese-mälim artýar. Ýöne iň esasy zat hem nagyşlaryň görnüşleri köpeliýär, bularyň özeni bolsa şondan öňki geçen döwrüň däp-dessuryna baryp syrygýar.

Çylşyrymly nagyşlaryň we sazlaşykly äheňleriň gerim almagy şeýle özgerişlikleriň bolandygyna şaýatlyk edýär. Salnan nagyşlarda geometrik, ösümlük, haýwanpisint şekiller bar.

Kitapda Änewiň demirgazygyndaky baýyrlykda ýüze çykarylan mazarda merhumyň jaýlanyşy, Demirgazyk Änewde ösümlükleriň

ulanylyşy hakda gürrüň berilýär. Demirgazyk Änewiň topragynyň mikroskopik seljerişi getirilýär, şeýle hem mal bakylyşy, awawlanyşy we haýwanlaryň eldekileşdirilişiniň taryhy hakda maglumatlar getirilýär.

Kitabyň soňky babynda Demirgazyk Änewiň oturymly ösüşine garalýar.

Türkmenistanda F.T.Hibert tarapyndan geçirilen arheologiýa barlaglarynyň radiokarbon derňewlerini ulanýan täze senenama esasynda medeni we taryhy öwrülişik gazanyldy. Änew obasyndan toplanan paleobotanik maglumatlarda Köpetdagyň düzlüklerinde ösüp oturan tokaýlaryň kem-kemden azalandygy görkezilýär. Änewde geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň arheologik subutnamalary Köpetdagyň ownuk, hakykatda möwsümleýin akan derýalarynyň uly möçberli suwaryş işleri üçin ulanylyp bilinmändigini tassyklaýar.

Sözümüzü jemläp aýtsak, F.T.Hibert dünýä ylmyň gazananlaryna esaslanyp, «Siwilizasiýanyň bosagasyndaky Merkezi Aziýa obasy. Änewde (Türkmenistan) geçirilen gazuw-agtaryş işleri» atly kitapda Änew baýyrlyklarynda geçirilen ähli barlaglarynyň jemini jemleýär we olary seljerip geçýär.

Bu kitap ~ iňňän gadymy oturymly ekerançylyk medeniýetiniň ojagy hökmünde Türkmenistanyň tutan ornunyň näderejede uly bolandygynyň täze şaýatnamasydyr.

Nurgözel BÄŞIMOWA,
Ejegül MYRADOWA.

turkmenistan_2003 Taryhy makalalar